

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

FLORA İSMAYIL QIZI OSMANOVA

METAFORİKLƏŞMƏ DİLİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİ
ZƏNGİNLƏŞDİRƏN AMİL KİMİ
(AZƏRBAYCAN DİLİ MATERIALI ƏSASINDA)

5704.01 – Dil nəzəriyyəsi

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2014

Dissertasiya AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Nəzəri dilçilik şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Türkan Əlişrəf qızı Əfəndiyeva**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Nizami Manaf oğlu Xudiyev**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aydın Rəşid oğlu Qənbərov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dillər Universitetinin
Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrası

Müdafiə « 30 __ » 09 __ 2014-cü il tarixdə saat « ____ » Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D 01.141 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az 1143, Bakı, H.Cavid prospekti 31, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat « ____ » _____ 2014-cü ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə elmlər doktoru:**

N. F.Seyidəliyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Metaforikləşmənin araşdırılması hər zaman aktualdır, çünki insan və dillə ontoloji cəhətdən əlaqədar bir fenomeni təmsil edir, eyni zamanda dilin gerçəkləşməsi xüsusiyyətləri ilə təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirir. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsi üçün tükənməz mənbə olan metaforik vahidlərin mahiyyətinin dərinədən öyrənilməsi dildə, o cümlədən Azərbaycan dilində də dünyanın metaforik təsvirini verməyə, metaforik sahələrin onun semantik məkanında təmsil edilmək dərəcəsini tədqiq etmək imkanı verir.

Dilin lüğət tərkibinin ayrı-ayrı layları, dildə söz və termin yaradıcılığı, məna, onun növ və formaları, mənanın daralması, genişlənməsi və köçürülməsi kimi məsələlərdən bəhs edən tədqiqat işləri mövcuddur. Lakin metaforikləşmə hadisəsinin dildəki rolu Azərbaycan dilçiliyində linqvistik təhlilə cəlb edilməmişdir, bu günə qədər kompleks şəkildə keçirilməmişdir. Metaforikləşmənin mətn və diskursla bağlılığı, həmin prosesdə leksik və terminoloji vahidlərin yaranması, sözlərin yeni mənalara kəsb etməsi, polisemiyanın imkanlarının genişlənməsi ədəbi dil materialı növləri üzrə hərtərəfli tədqiq edilməmiş qalır.

Termin yaradıcılığında semantik üsuldan geniş bəhs edilsə də, metaforikləşmə ilə termin yaradıcılığı və bu üsulla terminoloji sistemin yeni terminlərlə zənginləşməsi məsələsinin hərtərəfli tədqiqi hələ də öz həllini gözləyir. Qeyd edilən bu cəhətlər Azərbaycan dilinin materialları əsasında metaforikləşmə hadisəsi, onun mahiyyəti, tipologiyası və linqvistik-koqnitiv əsaslarının öyrənilməsi işin elmi aktuallığını şərtləndirir.

Metaforikləşmə mexanizmini proses kimi aşkara çıxarmaq, Azərbaycan dilində yeni adın, ifadənin formalaşması məqamlarını müəyyənləşdirmək sözügedən mövzunun aktuallığını təmin edir. Dilin lüğət tərkibində metaforik modellərin, mənalara açılmasının dərk olunmasında tədqiqatın aktuallığını şərtləndirən əsas amillərdən biri də onda metaforikləşmənin linqvistik və koqnitiv əsaslarının, habelə linqvistik-mədəni xüsusiyyətlərinin kompleks şəkildə öyrənilməsidir. Bundan başqa semantik və konseptual çərçivədə metaforikləşmənin gerçəkləşmə qanunauyğunluqlarının, eləcə də ənənəvi məna keçidlərinin müəyyənləşdirilməsi də tədqiqat işini əhəmiyyətli bir mövzu kimi səciyyələndirməyə əsas verir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan dilində metaforikləşmənin koqnitiv və linqvo-mədəni xüsusiyyətlərini

yətlərini, dilin lüğət tərkibinin, terminoloji və obrazlılıq sisteminin zənginləşdirilməsindəki rolunu öyrənməkdən ibarətdir. Həmin məqsəddən irəli gələn vəzifələr aşağıdakı ardıcılıqla müəyyənləşdirilmişdir:

- metaforikləşmənin mahiyyəti və onu dildə doğuran səbəbləri aydınlaşdırmaq;

- metaforikləşmə hadisəsinin başlıca qanunauyğunluqlarını aşkar etmək;

- metaforların real müxtəlifliyinin arasından onları törədən invariant struktur, semantik, psixolinqvistik, etnososiomədəni, estetik və pragmatik amillərini aşkarlamaq;

- metaforikləşmə növlərinin ayrı-ayrılıqda linqvistik əsaslarını araşdırmaq;

- metaforik keçidlərin istiqamətlərini aşkar etmək, prosesin funksional xüsusiyyətlərini və qarşılıqlı təsir əlaqələrini üzə çıxarmaq;

- diskursiv təhlil əsasında ədəbi dildə metaforikləşmənin bir sıra funksiyalarını (terminyaratma, mənayaratma, mətnyaratma) müəyyənləşdirmək;

- dilin lüğət tərkibinin və terminoloji fondun zənginləşməsində metaforikləşmə amilinin rolunu təyin etmək;

- metaforikləşmənin üslubi-semantik imkanlarını açmaq.

Tədqiqatın obyektini dil sistemində metaforikləşmə hadisəsinin mahiyyətini və səbəbini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Tədqiqat işinin predmetini Azərbaycan dilində metaforikləşmənin tipologiyasının və linqvistik-koqnitiv əsaslarının təhlili təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Hal-hazırda metaforikləşmə problemlərinə həsr edilmiş bir sıra tədqiqat işləri mövcuddur. Bu işlərdə metaforikləşmə hallarını törədən və onun təzahürünün müxtəlif aspektləri araşdırılır. Lakin bütün bunlar heç də metaforikləşməyə kompleks, çoxaspektli yanaşmanın təhlilinə olan ehtiyacını azaltmır.

Metaforikləşmə hadisəsinin dilin nəinki obrazlılıq sistemində, habelə geniş mənada lüğət tərkibinə təsiri, onu dəyişdirmə, yeniləşdirmə istiqaməti ilə bağlı əldə edilmiş nəticələr işin əsas elmi yeniliyidir. Metaforikləşmə obrazlılığın dərəcələrini artırır, lüğət tərkibi və terminoloji sistem yeni söz, termin və ifadələrlə genişlənilir, zənginləşir və bu tərkib ekspressiv-estetik yöndə təzələnir. İşin elmi yeniliyi həmin qatların semantik yuvalarının üzə çıxarılmasında da özünü göstərir. Tədqiqatda ilk dəfə ədəbi dilin linqvo-üslubi əlamətləri aşkar olunur, metaforikləşmənin dilimizdəki rolu və yeri təyin edilir, funksional cəhətləri üzə çıxarılır. Bu proses-

də tipik semantik-üslubi funksiyalar, obrazlı nitqdə qənaət prinsipini meydana gətirən şərait də müəyyənləşdirilir. Metaforikləşmə hadisəsinin əsası olan semantik motivləşmə prosesi işdə bir neçə planda – linqvoüslubi, leksik-qrammatik, semasioloji planlarda aydınlaşdırılır.

Müdafiyə aşağıdakı müddəalar çıxarılır:

1. Metaforikləşmə sistemli şəkildə tədqiq olunmalıdır.
2. Metaforikləşmə prosesi və bu prosesə təsir göstərən amillər çoxcəhətlidir.
3. Söz və ifadə yaradıcılığında metaforikləşmə geniş imkanlara malikdir.
4. Leksik-semantik və qrammatik söz qruplarının zənginləşməsində metaforikləşmənin rolu böyükdür.
5. Metaforikləşmə yolu ilə dildə söz və terminlərin yeni mənalar qazanmaq imkanları genişdir.
6. Mətn və diskursun formalaşmasında metaforikləşmə funksiyaları fəal şəkildə müşahidə edilir.
7. Termin yaradıcılığında semantik transformasiyalar böyük rol oynayır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dilin məcaz sistemi nəzəriyyəsinin filoloji yöndə tədqiqində bu iş nəzəri baza rolunu oynaya bilər. Metafor, metonimiya, sinekdoxa, epitet, simvol və s. məcaz növlərinin motivləşmə istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində, bu sistemin daha geniş təhlilində əsərin elmi müddəa və nəticələrindən faydalanmaq olar.

Metaforikləşmə prosesini əks etdirən tədqiqatlar müəyyən strategiyaların (leksik, semantik, sintaktik və s.) tətbiq olunmasını zəruri etmişdir. Bu cür strategiyalar öz dəyərini indi də saxlamışdır. Tədqiqatda bu işlərin praktik şərhinə də müəyyən cəhdlər göstərilmişdir. Praktiki olaraq tədrisdə qeyd olunan məcaz növləri bəzi hallarda qarışıq və dolaşlıq salınır. Belə cəhətlərin aradan qaldırılması məqsədi ilə dissertasiya işi tədrisdə öz tətbiqini tapa bilər. Seminar və fakültativ məşğələlərdə, seçmə fənlərin tədrisində dissertasiyada verilmiş nümunələr təhlil süzgəcindən keçirilə bilər. Dissertasiya əsasında məcazlar lüğətini də tərtib etmək olar.

Tədqiqatın mənbələri. Mənbələr sırasında poeziya, nəsr, dram əsərləri - bədii ədəbiyyat nümunələri, izahlı lüğətlər, terminoloji lüğətlər və s. əsasında 3500-ə qədər nümunə - metaforik model seçilmişdir. Tədqiqat materialı kimi Azərbaycan şair və yazıçılarının əsərlərindən, həmçinin də mətbuatdan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiyada qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün təsvir, kontekstual-situativ və konseptual təhlil, eləcə də diskursiv təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya işi AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzəri dilçilik şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Mövzu ilə əlaqədar AAK-ın siyahısına daxil olan jurnallarda və beynəlxalq konfrans materiallarında beynəlxalq konfranslarda çıxışlar olmuş və 12 məqalə (üçü xaricdə) çap edilmişdir.

Tədqiqatın strukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Tədqiqatın giriş hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyekt və predmeti, elmi yeniliyi, məqsəd və vəzifələri, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar müəyyənləşdirilir, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, tədqiqatın metodları və üsulları, aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın **“Dil sistemində metaforikləşmə hadisəsi”** adlanan I fəslə 4 bölmədən ibarətdir. *Birinci bölmədə metaforikləşmə prosesinin mahiyyəti və səbəbi* müəyyənləşdirilir

Təhlilin nəticələri metaforikləşmənin çoxplanlı hadisə olduğunu sübut edir və onu formal, semantik, pragmatik, etnokulturoloji, psixolinqvistik, diskursiv aspektlərdən də araşdırmasını göstərir. Azərbaycan mətn dilçiliyində məcaz növlərinin araşdırılmasına baxmayaraq, problemlə bağlı azərbaycanlı mütəxəssislər arasında hələ də tam fikir yekdilliyi yoxdur. T. Əfəndiyeva haqlı olaraq yazır: “Məcaz – söz problemi ilə bağlı bir hadisədir. Bu problem isə dilçilik elmində geniş və ciddi tədqiqata ehtiyac olan bir sahə kimi qalmaqdadır”¹. Bu səbəbdən Azərbaycan dilçiliyində “metaforizasiya”, “məcazlaşma”, “məcaziləşmə”, “metaforlaşma”, “metaforikləşmə”, “sözün metaforizasiyası” kimi termin müxtəlifliyi hökm sürür.

“İzahlı dilçilik terminləri” lüğətində metaforikləşmə anlayışı məcazi mənalar hesabına sözün məna tutumunun genişlənməsi, onda, yəni sözdə ekspressiv-emosional əlamətlərin güclənməsi kimi izah olunur. Şərhin dolğun və dəqiqliyini nəzərə alaraq biz öz tədqiqat işimizdə

¹ Əfəndiyeva T. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyat problemləri. Bakı: Elm, 2001, s.80.

metaforikləşməni məhz bu anlamda işlədirik. Lüğətdə “məcaziləşmə” termin-anlayışına üstünlük verilmişdir. Onun izahında sözün məcazi mənə kəsb etməsi əsas götürülmüşdür¹. Hər iki izah arasında ciddi fərq olmadığına istinadən eyni anlama gəlir. Sözün mənə tutumunun genişlənməsi ilə onun yeni mənə kəsb etməsi adekvatdır. Öz tədqiqatında “metaforlaşma” terminindən istifadə edən A. Qənbərov metaforikləşməni proses kimi təyin edir². Tədqiqat işində metaforikləşmə” terminini daha məqbul hesab etmişik. Belə ki, “Dilçilik ensiklopediyasında” ”metaforikləşmə - sözün məcazi mənalarının və ekspressiv xüsusiyyətlərinin güclənməsi hesabına onun mənə tutumunun genişlənməsi”³ kimi şərh edilir.

Metaforikləşmə söz və ifadələrin yeni mənə qazanmasına, semantik daralmasına, genişlənməsinə və dildə simvolizmə yol açır. Konseptual metaforların siyasi diskursun formalaşmasında rolunu tədqiq edən A.Məmmədov və M.Məmmədov haqlı olaraq, metaforu həyatın bir sahəsi haqqında digər sahə vasitəsilə düşünmək aləti kimi nəzərdən keçirirlər.⁴.

Metaforikləşmə təkcə dil vahidlərini deyil, danışmaq mədəniyyətini də təmin edən amil kimi özünü göstərir, insan şüurunun, aqlının və insan münasibətlərinin nəticəsində meydana çıxır. V. Teliya metaforikləşmə prosesinin dildə insan amili ilə əlaqəsini xüsusi qeyd etmişdir⁵. Hətta hər hansı bir şəxsin nitqində yaranan metaforik ifadə sonradan digər dil daşıyıcıları tərəfindən işlənərək fikrin ifadəsini asanlaşdırır, bir çoxu isə leksik vahidə çevrilir. “İctimai inkişafın özünəməxsus barometri hesab olunan”⁶ dil ictimai hadisə olsa da, burada fərdin rolunu da istisna etmək olmaz. Məsələn, dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin nitqində işlənən və onunla bağlı daha çox fəallaşan bir çox metaforik ifadələr Azərbaycan dilini zənginləşdirmişdir: *kağızlar kimi subyektlər, ürəyi olmayan, mənəvi*

¹ Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: Maarif, 1989, s. 156-163.

² Qənbərov A. Müasir Azərbaycan dilində metafora. Bakı: Ozan, 2008, s.38.

³ Dilçilik ensiklopediyası. I c. Müəllif və redaktoru professor F.Veysəlli. Bakı: Mütərcim, 2006, s.426.

⁴ Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2010, s.47.

⁵ Телия В.Н. Метафоризация и ее роль в создании языкового мира // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. М., 1988, с.173.

⁶ Дешериев Ю.Д. Социальная лингвистика. М., Наука, 1977, с. 8

xələl gətirən, nəhəng həcmli iş görmək , mənfur halın kökünü kəsək, “xroniki qısırlıq”, hər şeyi bağışlamaq ətaləti, quru müddəalar, yeni ideyalara həsrət qoymaq , cəmiyyətin və fərdin həyatı üçün bünövrə, maarif həyatına töhfə, qızgın təbliğatçı, çeynənmiş sözcülük, nəcib missiya, ümumi niyyət atmosferi və s. (Axundova E. Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman.)

T. Əfəndiyeva, A. Qənbərov metaforikləşməni mühüm semantik proses olmaqla yanaşı, həm də tarixi kateqoriya hesab edirlər. Belə ki, hər bir ictimai-tarixi dövrə uyğun metaforik təfəkkür formalaşır və yeni anlayışlar yaranır. Məsələn: “Azərbaycanda bu zaman obrazı, təbii olaraq, *cırılmış xəritə*, parçalanmış ölkə ilə ilgilənir, artıq 15 ildir ki, *işğalın qanlı çapıqı* hər bir azərbaycanlının... şüurunda və qəlbində *sağalmaz yaradır*” (Axundova E. Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman).

İkinci bölmədə metaforikləşmənin tədqiqat tarixi nəzərdən keçirilir. Linqvistik ədəbiyyatın icmalından aydın olur ki, tədqiqatlarda metaforun təbiəti, yaranma yolları, qrammatik-üslubi xüsusiyyətləri, bədii və publisistik üslublarda işlənmə məqamları, funksiyaları və s. tədqiq edilmişdir. Semantikləşmənin bir növü olan metaforikləşmə və onun bədii məntədəki ifadəlilik məziyyəti, yenidən yaratma, canlandırma vasitələrinə də bəzi tədqiqatlarda toxunulmuşdur¹.

Bədii üslubda metaforikləşmə hadisəsi və onun ifadə vasitələrinin linqvistik təbiəti ayrı-ayrı dillərin materialları üzrə də tədqiq edilmişdir. Müxtəlif dillərdə oxşar və fərqli cəhətlərlə yanaşı, metaforikləşmə prosesinin ümumi izahında dünya tədqiqatçıları ortaq məxrəcə gələ bilməzlər². Aristotelin (e.ə. IV əsrdə), qədim hind ədibi Anandavardxana (e.ə.VIII) «Metaforun işığı» («Дхаваньялока») traktatları, Kvintilianın metaforun yaranma texnikasını izah edən “metafor qısaldılmış müqayisədir” tezi, Siseronun metaforu dildə çatışmayan mənalara formaşdırılması üçün bir üsul olması ideyaları, sonralar V.Fon Humbolt, A.A.Potebnya, V.V.Vinoqradovun elmi mülahizələri, metaforun semantik xassələrinin reallaşmasında kontekstin funksiyalarının aşkar edilməsi nəzəriyyələri (Vandriyes, Lyasota və b.) E.Kassirerin metafor dili mif və incəsənətlə, özü də onlara uyğun təfəkkür üsulları ilə: mifoloji, bədii,

¹ Шумейко Г.И. Метафорическая семантика и способы ее воссоздания в переводе художественного текста: Автореф. дис. ... канд.фил.наук, Киев, 1991, 24 с.

² Тихомиров Е.А. Лингвистический анализ тропа: метафора олицетворение в русский и белорусский поэтических текста начало XX века: Автореф. дис. ... канд.фил.наук, Минск, 1991, с. 4.

sintetik üsullarla bağlaması ideyası, A.A.Riçardsonun irəli sürdüyü və M.Blekin işlədiyi metaforun iki konseptual sistemin kəsişməsi konsepsiyası, nəhayət, C.Lakoffun və Consonun koqnitiv nəzəriyyəsi, Fokkoner və Ternerin Birləşmə nəzəriyyəsi, Qreydinin anlayışlar arasında metafor birliyinin yaradılması reallığını əsas tutaraq relevantlıq, konseptual metafor və qovuşma nəzəriyyələrinin qarşılıqlı tətbiqinin vacibliyi prinsipinə əsaslanan Hibrid nəzəriyyə araşdırmaları sistemli şəkildə nəzərdən keçirilmişdir. Azərbaycan dilçilərindən konseptual metafor haqqında ilk tədqiqat aparan Azad Məmmədovun fikirləri Azərbaycanda metafora yeni baxışın formalaşmasında xüsusi rol oynamışdır.

Dünyada metaforun kifayət qədər öyrənilməsi təəssüratı yaransa da, bu mövzuya daimi müraciət faktının özü elə onun tükənməzliyinin sübutudur. Dildəki bu tədqiqat prosesi riyaziyyatda ədəd ardıcılığının həndəsi silsilə ilə sonsuzluğa doğru getməsi, yaxud astrofizikada günəşin parçalanma reaksiyaları ilə müqayisə edilir.

Dissertasiyanın *birinci fəslinin son yarım fəslində* isə **metaforikləşmə prosesində yaranan məcaz növləri** tədqiq edilir. Linqvistik qiymət çoxluqları dilin güc mərkəzlərindən biri olan məhz məcazlar sayəsində məna sıçrayışları və addəyişmə, adköçürmə, məfhum mübadiləsi nəticəsində geniş yaradıcılıq, törədicilik perspektivləri açır, yeni hədudlar, gerçəkliklər kəsb etməklə dərkətmə imkanlarını genişləndirir. Kifayət qədər çox olan məcaz növləri içərisində daha universal növ sayılan metaforun müxtəlif tipləri nəzərdən keçirilir: qiymətləndirici-estetik, obrazlı, konseptual, arqotik metaforlar, fonografik metaforlar, əşya, hal-hərəkət, rəng metaforları.

Metafordan fərqli olaraq, metonimik köçürmə yalnız şəraitin ayrıca elementini adlandırmağa xidmət etmir, habelə şəraitin ifadə üsulu olduğundan dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində daha da fəallaşmaqdadır: “Onun onillik prezidentliyi dövründə *Azərbaycan* ayağa qalxdı” (Axundova E.); O,... *Siyasi Olimpi* bir daha fəth edəcəkdir (Axundova E.), Darıxma *Qarabağ*, darıxma *Şuşa* (Şadiman). Mübaligələr (*Bir dərya sənədli material, minlərlə səhifə xronika, kilometrərlə kino-videolentlər* toplanmışdır (Axundova E.); epitetlər (“...ən yüksək əyarlı sadəlik”; “... Dünyada *gənc* dövlətin çətinliklərini anlamış tərəfdarlarını qazandı” (Axundova E.); oksimoronlar (“*Milyonçunun dilənçi oğlu*” (Süleyman Ələsgərov); *uğurlu məğlubiyət*; *diri ölümlər* (R.Rza); *canlı meyit* (Mir Cəlal), *biznes etikası*; sinekdoxalar (...biz bir çox *iklərə* imza atmış

ölkəyik ... (Əliyeva L. Londonda «Bakıya uçuş. Müasir Azərbaycan incəsənəti» adlı sərgidə çıxışından.). Bu *aktuallar* Azərbaycan dilinin müxtəlif məsələlərlə maraqlanan mütəxəssisləri üçün faydalı ola bilər (Veysəlli F.Y), litotalar (*Bir kirpik arası ömür, çöpə dönmək* (Süleymanlı M.); simvollar (Əyilməz *aslanlar* yetiribdi el (Şirin xanım Şadiman)

Tədqiqat işində dilin müxtəlif səviyyələrinə uyğun olaraq metaforikləşmənin müxtəlif tipləri də müəyyənləşdirilmişdir: *leksik, sintaktik, semantik* metaforikləşmə.

Sintaktik metaforikləşmə. Metaforikləşmə prosesində sintaktik vahidlər də fəaldır.

I növ ismi birləşmə formasında olan metaforlar: *ünsüz fələk, əcəlsiz canlar* (Şirin xanım Şadiman); *mürğülü xatirələri, saxta məhəbbət, vətənsiz külək, kimsəsiz ürək, çıpraq budaq, kağız çiçək* (Kəsəmənli N.), *...möhürlənmiş diqtələr; Sonuncu nəğməsi çalınmış taram* (Məmməd Araz).

II növ ismi birləşmə formasında olan metaforlar: *Şahlıq quşu* (Şadiman), *hicran nəğməsi, şöhrət dumanı, çəni, ürək harayı, ahı, qəlb sevdası, qar çiçəyi* (Kəsəmənli N.) və s.

III növ ismi birləşmə formasında olan metaforlar: *ömrün şamı, min əsrin dərdi-səri, Xəzərin çılğınca lal ləpələri, səhərlərin bəyazlığı* (Şirin xanım Şadiman), *könlümün küçələrin, günəşin telləri, göylərin mavi dənizi, son sözün yağışı* (Kəsəmənli N.) və s.

Qeyri-təyini ismi birləşmə formasında olan metaforlar: *üzü bulaq gözəl, üzü baharlı, əli qış sonam!* (Kəsəmənli N.), *Sinəsi qar, üzü günəş* (Məmməd Araz).

Məsdər tərkibli metaforlar: *Oxu daşa dəymək; Kişi xörəyinə zəhər qatmağı*, Uсталıq bilməyib bizim analar (Məmməd Araz)

Feili sifət tərkibli metaforlar: *Sözü ayaqlara atmadığından Özü vəzir oldu, sözü şah oldu* (Məmməd Araz); *Ürəyimə calanmış tellərə salam yetir* (Zəlimxan Yaqub)

Feili bağlama tərkibli metaforlar: *Fitnəyə fəsada bulananda yer, insan cəsədi ilə qalananda yer, şəhidlər qanıyla sulananda yer* (Şirin xanım Şadiman), *Tamah həddin aşanda ağıl gələr haraya* (Kəsəmənli N.).

Qoşmalı birləşmələrdən ibarət metaforlar: *Həsratim qəlbimdə dinir tar kimi, yazdığım sətirlər ac toxum kimi, alovlu sətirlər gizli qəm kimi* (Kəsəmənli N.) *Oxucu imzası olmayan şöhrət Oğurluq alınmış sənəd kimidir* (Məmməd Araz).

Bu yarım-fəsildə metaforikləşmə nitq hissələri üzrə də nəzərdən keçirilir, metaforik yolla leksik-qrammatik söz qruplarının: isim, sifət,

say, feil, habelə zərflərin yaranma yolları tədqiq olunur. Burada leksik-semantik və qrammatik qrup vahidlərinin metaforikləşməsi əsasında dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi məsələləri araşdırılır.

Metaforik yaradıcılıq aktı bir çox semantik proseslərin əsasında durur. Bunlara çoxmənalılığın (sxem 1.1), omonimlərin (sxem 1.2), antonimlərin (sxem 1.3), sinonim vasitələrin meydana gəlməsini (sxem 1.4), terminoloji sistemin və frazeologiyanın (sxem 1.5) inkişafını aid etmək olar. Dissertasiyada çoxmənalı sözlərin, həm leksik, həm də üslubi-kontekstual antonim və sinonimlərin formalaşmasında müxtəlif metaforik keçidlər təsvir olunur.

Sxem 1.1

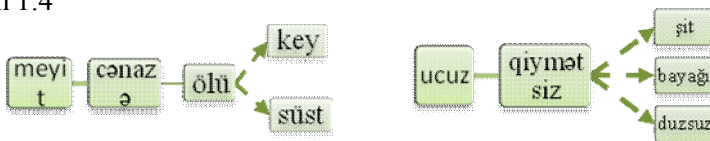
Sxem 1.2

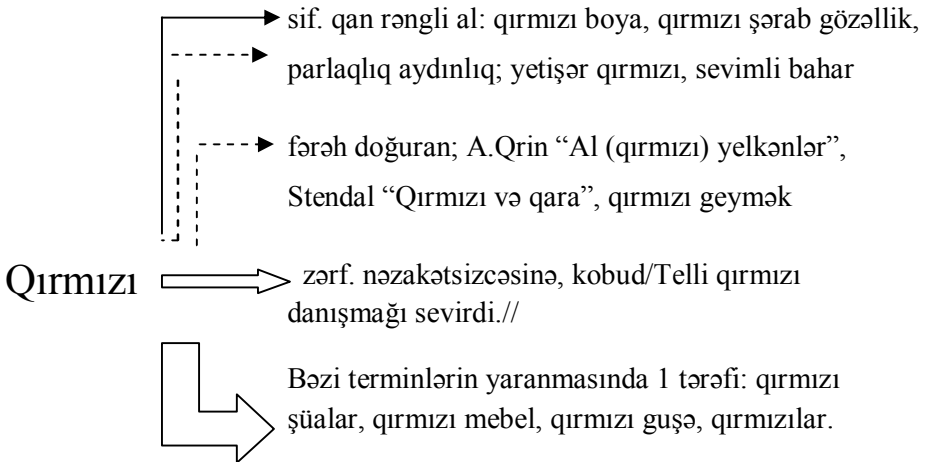
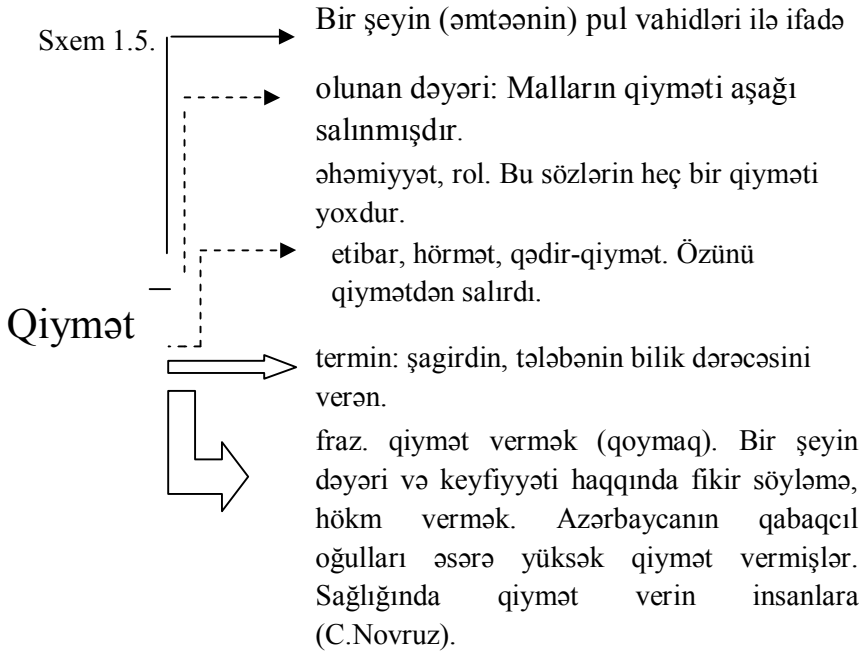

Sxem 1.3

Sxem 1.4

Metaforun əsasında konnotativ əlamətlərdə əksini tapan assosiativ əlaqələr dayanır ki, onlar ya müəyyən dil kollektivinin məişət-praktik

təcrübəsi, ya da mədəni-tarixi keçmişi barədə informasiya daşıyır. Bu baxımdan metafor bir çox realiyaların da əsasında dayanır.

Antonomaziya ilə yaranan sözlərin əsasında da müəyyən köçürmə dayanır: Koroğlu (xüsusi ad) - *Koroğlu* (igid). Bir çox evfemistik ifadələrin də əsasında metaforik köçürmə dayanır: piyada (həqiqi: ayaqla getmək) - *piyada* (evfemizm: savadsız, küt), uzunqulaq (həqiqi: heyvan) – *uzunqulaq* (evfemizm: qanmaz, başa düşməz) və s.

Bəzi semantik qruplarda sözlər metaforikləşməyə daha meyilli olur, digərlərində isə bu meyillilik aşağı səviyyədə özünü göstərir. Əvəzlilər, köməkçi nitq hissələrinə aid sözlər metaforikləşmə obyektinə ola bilmir.

Informasiyanın ötürülməsi üçün mətnə müxtəlif formal vasitələrdən istifadə olunur ki, onlardan da birini R.Bartın göstərdiyi kimi, metaforikləşmə vasitələri təşkil edir. Müəllif yazır ki, mətn bütövlükdə metaforikləşir, semantik cəhətdən yeni mühitə düşür¹. Metaforun bu funksiyası siyasi, publisistik və s. diskurslarda problemin həm izahında, həm dərkində yaranan çatışmazlıqları aradan qaldırır, bununla da onun istifadəsi əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn: “...çətini öz içimizdə baş gırləyən bəzi *əqidəsiz ziyalı tör-töküntülərilə* bacarmaqdır, çünki onlar gözlənilmədən *arxadan kürəyimizə xəncər saplayanlardır*. Buna baxmayaraq, ulu xalqımız doğma dilini qoruyub saxlaya bilib, ona böhtan atanları *tarixin zibilliyinə süpürüb atıb, onun azad bir quş kimi pərvəriş tapması üçün əlindən gələni əsirgəməyib*. Azərbaycan dili zaman-zaman *tarixin səhifələrinə yol taparaq* dövlət dilinə qədər ucala bilib. (“Ana dili”nin 36-cı verilişi)” Göründüyü kimi, müxtəlif konseptual metaforlar məlumatı qəbul edənə diqqətinə çatdırmaqla həm problemin izahında vasitəçi rolunu oynamış, həm də qavrama funksiyasını yerinə yetirmişdir.

Dissertasiyanın “**Metaforikləşmənin lüğət tərkibinə təsirinin diskursiv təhlili**” adlanan *II fəslinin* birinci yarım fəslində metaforikləşmənin mətn və diskurs yaratma xüsusiyyətləri araşdırılır. R.Hofman bu haqda deyir: “Metafor son dərəcə praktik olan vasitədir. Metafor bütün sahələrdə təsvir və izah vasitəsi kimi çıxış edə bilər. Psixoterapevtik söhbətlərdə, aviaxəttin pilotları arasındakı danışıqlarda, mərasim oyunlarında, proqramlaşdırma dillərində, bədii dildə, eləcə də kvant mexanikasında da tətbiqini tapa bilər. Metafor harada istifadə olunur, olunsun, o, həmişə insan hərəkətini, fəaliyyətini, biliklərini, dilini başa düşməyi fəal-

¹ Барт Р. Текстовый анализ. «Новое в зарубежной лингвистике», Вып. IX. Москва, 1980, с.308.

laşdırır və zənginləşdirir”¹. Metaforun hər yerdə işlənməsi onun müxtəlif diskurslara aidliyini təsdiq edən əsas amildir. Məhz bu cəhət metafor və metaforikləşmənin diskursiv aspektdən öyrənilməsini aktuallaşdırmışdır. Metaforik ifadə tərzii həm şifahi, həm də yazılı nitqdə geniş oxucu və dinləyici kütləsinin diqqətini təqdim edilən məsələnin üzərinə cəmləşdirməkdə mühüm rol oynayır. Məsələn, muğam sənətimizin görkəmli himayədarı Mehriban Əliyevanın bir nitqinə diqqət yetirək:

“Muğam da, aşiq sənəti də dünya *musiqi xəzinəsinin incisidir*. Təbiət hər zaman təkrarsız canlandığı kimi, muğam, aşiq sənəti də heç bir *sərhədlərə sığmayan, azad, öz-özündən bəhrələnən bir sənətdir...* Biz muğamı gələcək nəsillərə *qəlbimizin və ruhumuzun bir hissəsi kimi miras qoyuruq*. Məhz *muğam* bizim varislərimizdə *köklərə bağlılıq*, milli ləyaqət, qürur, emosional zənginlik, iztirab çəkməyi və başqalarının iztirabına şərik olmağı bacarmaq, muğamın özünün malik olduğu *mənəvi kamillik, tamliq kimi* keyfiyyətlər aşılamağa qadirdir” (Əliyeva M. Muğam və aşiq sənəti // “Ədəbiyyat naminə” qəz., №8, 2013.). Gördüyümüz kimi, müəllif müxtəlif konseptual sahələrə aid olan anlayışları bir mövzu ətrafında birləşdirməyə nail olmuşdur. Bunu yalnız obrazlı şəkildə ifadə etməklə mümkün olmuşdur (*musiqi xəzinəsinin incisi, qəlbimizin və ruhumuzun bir hissəsi, köklərə bağlılıq*).

Metaforlaşmaya həm də diskurs təhlili prizmasından yanaşmanın vacibliyini şərtləndirən ümumi fikirləri misallar əsasında açmasaq, mahiyyət diskurs təhlilini kifayət qədər dərindən anlamayan üçün qaranlıq qalır. Deməli, metaforikləşmənin diskurs təhlilinin vacibliyi də dərk edilməz. Bunu nəzərə alaraq, konkret nümunələr yaradaq:

A, B və C üç şəxsdir və onlar yaşayış evləri ilə əhatə olunmuş bir həyətdə dayanıb söhbət edirlər.

A -Dağa bax,dağa bax! Gör, nə qədər hündürdür. Az qala zirvəsi görünür.

B -Mənim qonşularımın yaradıcılığıdır

C -Sən o dağın yanında bir dəqiqə dura bilərsən?

A -Biz ondan az qala 100 metr aralıyıq,yenə boğuluruq

B -Yanında dursam, ətrindən ölərəm.

A -Bu evlərdəki adamlar necə yaşayırlar? Ürəyim ağzıma gəlib. Sən burada necə yaşayırsan?

¹ Hoffman R. Some implications of metaphor for philosophy and psychology of science. - In: The ubiquity of metaphor. Amsterdam, 1985, p. 327.

B -Ətrindən hər gün bihuş oluram.

C -Hələ uçuşan “Qara Panther” vertolyotuna bax. Uça-uça qan-qan deyirlər.

B -Otağımın divarları bu vertolyotların qızıl güllərinə boyanıb.

Bu mətnin lap əvvəlində verilmiş izah onun başa düşülməsinə kömək etmir. Yəni presuppozisiyadan n tam xəbəri olmayan hər hansı bir oxucuya versək, əsas məzmunu dərk etməyəcəkdir. “Dağ”, “vertolyot”, “ətir”, “qızılgül”, “ürəyin ağzına gəlməsi” müstəqil mənalarda başa düşüləcək. Diskursiv təhlil ekstralinqvistik amilləri aydınlaşdırmağa, onları yerbəyer etməyə kömək edir.

Presuppozisiyanın təsviri. Üç şəxs B-nin yaşadığı evin qabağındakı həyətdə durub söhbət edir. Həyətdə böyük zibil qalağı, zibil təpəsi var. Bu zibil qalağı üfunət qoxuyur. Həyəti dözülməz iy basıb. Zibil təpəsinin üstündə ağcaqanadlar, qara milçəklər uçuşur.

Presuppozisiyanın təsviri mətnin mənasına aydınlıq gətirir. A üst-üstə qalanmış zibildən yaranmış hündürlüyü dağa, C ağcaqanad və milçəkləri vertolyota, B otağının divarında öldürülmüş ağcaqanadların qan ləkələrini qızılgülə bənzədir. Mətnə metaforikləşmədən istifadə edilmişdir. Bunlar situativ metaforlardır. Söhbətin baş verdiyi zaman və məkan daxilində yaradılmış metaforlardır.

Ata otağında zarıldayan sərxoş oğluna deyir:

-Nə olub, vertolyot uçur?

Oğul:

-Yaman uçur.

Bu kontekstdə vertolyotun özü yoxdur. Sərxoşun qulağındakı uğultu, halının pislili ilə motivləşmiş metafor da konsituasiya ilə bağlıdır.

Qeyd edilən metaforlar kontekst və bu kontekstin, yaxud mətnin yaranmasında rolu olan ekstralinqvistik amillərlə əlaqəlidir. Deməli, metaforikləşmə prosesini, onun yaranmasını öyrənmək üçün diskursiv təhlilə müraciət etmək lazımdır. Bu cür təhlil ünsiyyət prosesində kifayət qədər müxtəlif və rəngarəng metaforların yaranmasını aydınlaşdırmağa imkan verir. Diskursun inikas etdirdiyi hadisənin mahiyyəti və düşünmə praktik olaraq metafor ilə tənzimlənən insan davranışına işarələr vasitəsi ilə təsir edir, bu isə çox subyektiv amillərlə müşayiət olunur. Nəticədə koqnitiv bloklarda fərdi, psixoloji cəhətlərdən asılı olaraq metafor konseptuallaşır.

Metaforikləşmə leksik qata təsir göstərərək sözün funksiyasını dəyişir və söz həqiqi semantikasından uzaqlaşır. Dilin leksik qatına meta-

forikləşmənin təsiri iki aspektdədir: 1) linqvistik aspekt; 2) ekstralingvistik aspekt. Linqvistik aspekt yeni mənalara ortaya çıxmasında danışıq vasitələrinin tipologiyası ilə səciyyələnir. Polisemiya hadisəsi dilin lüğət tərkibinə metaforikləşmənin necə təsir göstərdiyini əyaniləşdirir. Məsələn, “ağız” sözünün ilkin mənası insanın bədən üzvünün adıdır. İkinci dərəcəli mənalara sonradan assosiasiya nəticəsində meydana çıxır: “Amma indi *kimsənin ağzını* bağlamaq mümkün deyil”; ...*Xudafərin ağzından* çox yuxarı ...*Bəylərin evinə üç atlı gəlib*” (Xələfli Ə. “Od”). “*Aysu qapının ağzından* azacıq kənara çəkilərək ...*nəfəs alırdı*”; “*Bağdakı şüşələrin ağzı...*” (Fazil Güney. “Qara qan”).

Metaforikləşmə nəticəsinin məntiqlə, milli-mədəni aspektlərlə bağlı izahını tapması N.Kəsəmənlinin şəirindən gətirilmiş nümunədə özünə yer alır: “Siz sahil, körpüyəm sahillərə mən, *Araz körpüsüyəm*, keçmək olmayır”. Verilmiş iki misrada əvvəldən axıra metaforikləşmə vardır. Burada insan → sahil və insan → körpü köçürmələri diqqəti cəlb edir. Müəllif bu iki misrada üç şəxsi predmetləşdirir. Metaforikləşmə şəxslərin zidd, əks qütblərə köçürülməsində də öz ifadəsini tapır. Ata bir sahil, ana o biri sahil. Bu iki sahili birləşdirən körpü isə oğuldur. Lakin bu adı körpü deyil, “Araz körpüsü”dür, bu körpüdən keçmək olmur. Sahillər qovuşa bilmir, körpü gərginlik və nigrançılıq içindədir. Körpü funksiyasını yerinə yetirə bilmir. Şairin qələmindən çıxan metafor və bu metaforikləşmə nəticəsində yaranan yeni ad – “Araz körpüsü” yalnız milli-siyasi müstəvidə izahını tapır. Sovet dövründə yazılmış bu şeirdə Cənubi və Şimali Azərbaycan ayrılığı, bir xalqın ayrılıq təzadı metaforikləşmə ilə göstərilmişdir. Araz körpüsü iki dövlətin sərhədlərini bir-birinə birləşdirən körpü olduğundan keçilməzdir. “Araz körpüsü” anlayışı qeyd edilən cəhətdən Azərbaycan gerçəkliyinə görə həqiqi izahını tapır, yeni məna kəsb edən söz birləşməsinə, nominativ vahidə çevrilir.

Metafor koqnitiv əməliyyatlara təkan verir, bu, xüsusilə siyasi və media diskurslarda daha çox müşahidə olunur. Haqlı olaraq, G. Lakoff metaforikləşmənin, əsasən, bədii üsluba aid olduğu barədə ənənəvi fikri rədd edir və belə ifadələrdən daimi olaraq istifadə edildiyini əsaslandırır¹.

Deməli, metaforikləşmə hadisəsinin doğurduğu semantik paradigmlər əhatəlidir. Bu proses nəticəsində kontekst “donunu dəyişir”, yeni

¹ Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон // Теория метафоры. М.: Прогресс, 1990, 388с.

paradiqmatik mənalar formalaşdığından insan danışıqının həm şifahi, həm də yazılı növlərində olduqca mühüm yer tutur.

Həmin *fəslin ikinci bölməsində metaforikləşmənin funksiya və tipləri* müəyyənləşdirilir. Metaforikləşmənin mənayaradıcı xüsusiyyəti onun funksional aspektlərini doğurur. Həmin aspektlər bunlardır: 1) təsvir funksiyası; 2) mətnyaradıcı funksiya; 3) koqnitiv funksiya; 4) praqmatik funksiya; 5) terminyaradıcı funksiya.

Bu fəslin sonuncu yarımfəslı **“Metaforikləşmənin semantik-üslubi xüsusiyyətləri”** adlanır. Haqqında bəhs olunan prosesin funksional üslubların lüğət tərkibini zənginləşdirməsi funksiyası araşdırılır. Təbii ki, “bədi mətnlərin bolluğu bədi dilin mövqeyini yenə ənənəvi avanqardlığında saxlayır”.¹ Publisistik üslubda həyatda baş verən hadisələrin ancaq sadalama yolu ilə deyil, həm də bədi, ehtiraslı və obrazlı tərzdə, özü də yığcam ifadə olunmasında metaforikləşmə xüsusi rola malikdir. “Dilə xas olan və daha çox bədi üslubu səciyyələndirən, bədi əsərlərin əsas əlamətləri sayılan obrazlılıq, emosionallıq, ekspressivlik yeri gəldikcə publisistik əsərlərə də sirayət edir”.² Radio dilinin bütün gözəlliyi, emosiyaların ifadəsi verbal vasitələrlə çatdırılır ki, burada da başlıca qüvvə metaforik fiqurlardır. Məs: Salam, istəkli dinləyicilər. ... *isti hərərətini, hənirtisini və çaparaq gəlişini böyük ümidlə qarşılıyıraq. Yazın ilıq nəfəsini, mehini ciyər dolu uduruq və insanların hamısına xas olan bir inamla bu baharın, bu ilin daha səbatlı və daha çox bolluq gətirəcəyini tez-tez təkrar edirik.* (“Ana dili”nin 26-cı verilişi) Bir çox metaforik ifadələrin rişələri məhz canlı danışıq dilində olduğu kimi, publisistik üslubda formalaşan belə ifadələr müəyyən sahədə məhdudlaşmayaraq məişət üslubunda da işlənərək bütövlükdə ədəbi dili zənginləşdirir. Məsələn, *zindan xoşbəxtliyi, çadır səadəti, dibçək müxalifəti, uğurlu məğlubıyyət, neft kralı, humanist cəllad, ittihamçı müttəhim, kötik* (eşitdiyini anlamayan), *tutuquşu* (özgəsinin sözlərini təkrarlayan adam haqqında), *həbsxana* (dözülməz yaşayış), *divar, şkağ* (məhkəm, iri cüssəli adam), *damğa* (bədxah bir hərəkətin cəzasını üzərində daşımaq), *odlanmaq* (əsbiləşmək), *saray şairi* (hakim dairələrdən maddi və siyasi asılılıqda olan məddah) və s.

Son dövrlərdə yazılmış ən möhtəşəm elmi, publisistik, fəlsəfi əsərlərin lüğət tərkibi ad, epiqraf və başlıqlarından tutmuş sonuna qədər

¹ Budaqova Z. , Hacıyev T. Azərbaycan dili, Bakı, 1992, s.102

² Xudiyev N. M. Radio, televiziya və ədəbi dil. Bakı, Azərənşr, 2002 , s.22.

sintaqmatik və paradiqmatik leksik, üslubi metaforik ifadələrlə şəbəkə şəklində dolanmışdır. Məs.: 2011-ci ildə Azərbaycanda nəşr olunmuş mükəmməl bir tarixi əsərin dili buna bariz sübutdur: ad - İlham Əliyev: "İpək Yolu sivilizasiyası və Azərbaycan diplomatiyası"; epigraf - "Bu gün bizim strateji seçimimiz Avropaya, *Avropa ailəsinə*, strukturlarına inteqrasiyadır."; başlıqlar - "İpək diplomatiyası", "Bölünmüş yurdun bütövlük nəğməsi", "Avropa havasına əsarətdən qurtuluşa doğru, Versal təntənəsi", "Repressiya girdabından deportasiya burulğanın", "Xalq yaddaşının tale Ulduzu", "Kremlin müdriklik bəlgəsi", "Dünyaya açılan pəncərə", "Milli birlik körpüsü", "Sərhədsiz yeni Avropa məkanı".

Metaforlar dildə qənaət prinsipinin mahir ifadəçisi olduğundan müasir dillərdə mükəmməl və geniş diapazonlu bədi, fəlsəfi, elmi fikirlərin ifadəsində onlara müraciət artmaqdadır. Xüsusən də, sərlövhələrin metaforik adlandırılması ideyanın yığcam şəkildə qavranılmasını stimullaşdıraraq praqmatik funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn, "Azərbaycan qadını" jurnalının bir nömrəsinin başlıqlarına nəzər salsaq, cəmi seçilmiş bir sərlövhədən başqa, digərlərinin metaforik adlandırılması da bunu təsdiqləyir: "Müstəqiliyimizin dönməz addımları", "Azadlıq aşıqları", "Nağil kimi bir həyat", "Qocalmayan səs", "İlahi biliklər orbitində", "Həyatın astanasında", "Arzuların qanadında", "Ömrün bəyaz yolları", "Kişi hünərli xanımlar", "Atabəylər elinin igidləri", "Şərqə açılan bilik qapısı", "Cənnət quşları", "Ağ atlı oğlan", "Qovuşan talelər", "Hicran sənətkarı, qəm xiridarı" rubrikası: "Sirli-soraqlı sətirlər", "Simlərin yangısı", "Böyük ürək yangısı", "Sabahımızın işıqları", "Köhnə dünyanın təzə arzuları".

Dissertasiyanın *üçüncü fəsl* "**Metaforikləşmə dilin terminoloji sistemini zənginləşdirən vasitə kimi**" adlanır. Bu fəslin ilk yarım fəslində metaforikləşmə hadisəsinin terminyaratma funksiyası Azərbaycan dili materialı əsasında tədqiq edilir. Dilin inkişafının müəyyən tarixi dövərində leksik fonda yeni leksik qatlar yaranır. Terminlər də leksik sistemin belə bir qatını təşkil edir. "Dilin leksik sistemi bütövlükdə götürüldükdə iyerarxik ardıcılıqla düzölmüş spesifik səviyyələrə malik müxtəlif sistemlərin toplusudur. Yəni bu sistemdə dilin ümumi leksikası, onun müəyyən bir hissəsini təşkil edən xüsusi leksika və bu leksik qatın müəyyən bir qismini özündə birləşdirən terminoloji leksika bir-birini tamamlayır"¹.

¹ Abdullayev S. Metafora şəkilləri -obrazlı-assosiativ çoxluqlar kimi // Dil və ədəbiyyat, Bakı: ADU nəşri, 2012, №1, c.27.

Terminyaranmada geniş yayılmış, sahə terminologiyasının baza anlayışlarının adlandırılması üçün daha çox istifadə olunan üsul dilin öz sözlərinin terminə çevrilməsidir. Bu üsul ümumişlək sözün terminləşməsi adlandırılır. Həmin üsul, əslində, metaforikləşmə ilə termin yaradıcılığını əhatə edir. Terminləşmə prosesində dildə işlənən söz elmi anlayışı ifadə edən termin funksiyasını qazanır.

Linqvistik ədəbiyyatda terminləşmə prosesində semantik dəyişmələr tədqiq olunarkən onun dörd növünü qeyd edirlər: 1) mənanın dəqiqləşdirilməsi; 2) mənanın daralması; 3) oxşarlığa görə eynilik; 4) müştərəkliyə görə eynilik¹. Anlayışlar arasında oxşarlığın həmişə mümkünüyü, əlbəttə, iddia oluna bilməz. Müştərək anlayışların eyniliyi bəzən mənanın dəqiqləşdirilməsi ilə yaxınlaşır. Bu zaman anlayışın definisiyası onun mənasını dəqiqləşdirmiş olur. Məsələn, “*boğaz*” - ümumişlək söz, “*boğaz*” – anatomiyada termin. Verilmiş növlərin hər birində mənanın dəyişməsi baş verir. Bu isə metaforikləşməyə xas olan cəhətdir. *Boğaz* sözü terminoloji mahiyyət kəsb etdikdə onun mənası müvafiq definisiya ilə təyin olunur. Coğrafiyada bu termin dənizin iki quru arasındakı dar hissəsi kimi təyin olunur. Anatomiyada isə boğaz boyunun, qida borusunun və nəfəs yollarının yerləşdiyi ön hissəni bildirir. Ümumişlək söz kimi *boğaz* leksik vahidi mütləq qida borusunun başı və nəfəs yollarının yerləşdiyi hissə kimi qəbul olunmur. Məsələn, “*boğazını üzmək*” ifadəsi heç də anatomiyada qeyd olunan hissənin kəsilməsi anlamında deyil. “*Boğaz*” sözü coğrafiyada oxşarlığa görə metaforikləşmişdir. Müxtəlif qabların ağızları və gövdələri arasındakı hissə də oxşarlığa görə metaforikləşmənin nəticəsidir.

Açar, yuva, kanal, kamera, başmaq, barmaq, kəmə, oyuq, yataq, düymə, damcı, dirsək və s. sözlərin terminləşməsi məhz zahiri oxşarlıq əsasında baş vermişdir. Bəzi hallarda texniki oxşarlıq tam eynilik təsiri bağışlasa da, çox zaman nisbi eynilik özünü göstərir. Məsələn, “*düymə*” (mebel sənayesi), “*damcı*” (mebel sənayesi), “*damcı*” (fizika), “*oyuq*” (informatika) və s. Predmetlərin, yaxud onların hissələrinin zahiri görkəmlərinin oxşarlığına görə mənanın köçürülməsi baş verir. Məs.: “*budaq*” (riyaziyyat) - qrafın iki nöqtəsini birləşdirən tili, yaxud qraf ağacının müxtəlif istiqamətlərə yönələn tilləri. Eyni bir tərəpdən çıxan və müxtəlif nöqtələrlə birləşən tillər ağacının budaqlarına bənzəyir. “*Ağac*”

¹ Глазунова О.И. Логика метафорических преобразований / СПб.: Изд-во СПбГУ, 2000, с.108-109.

(riyaziyyat) - dövrü olmayan rabitəli qrafa deyilir. “Meşə” (riyaziyyat) - ağacların birləşməsindən düzələn rabitəsiz qraf.

Dissertasiyada sözün mənə dəyişmələrinin bir çox mərhələləri ardıcılıqla nəzərdən keçirilir. Bu zaman semantik cəhətdən motivləşən definitiv terminlər tipi meydana çıxır. Definitiv funksiya məhz adi sözlərdən fərqlənən termin üçün səciyyəvidir. Bu funksiya sözün terminoloji mahiyyətinin açılmasına xidmət edir. Məsələn, iqtisadiyyatda “bazar” anlayış-termini belə təyin olunur: “Bazar” – 1) əmtəə və xidmətlərin alqı-satqısı, ticarət əlaqələrinin edildiyi məkan; 2) əmtəə və xidmətlərin mübadiləsi ilə bağlı olan münasibətlər”¹. “Bazar” sözünün məcazi mənası “səs-küy, qalmaqal olan yer”dir. Dilimizdə işlənən “bazar açmaq”, “bazara çevirmək / döndərmək” ifadələri bu məcazi mənə əsasında formalaşmışdır. S. Sadıqova yazır: “Məndən asılılıq ancaq termin definisiyaya malik olduqdan, yəni söz və söz birləşməsi xüsusi təyinat aldıqdan, terminləşdikdən sonra aradan götürülür. Formalaşma və definisiya qazanma prosesində isə termin hələ kontekstdən asılı olur”².

Semantik dəyişmə prosesində iki cəhət özünü göstərir: 1) ümumişlək sözlər mənə cəhətdən dəyişərək terminoloji mənə ifadə edir; 2) terminin özü mənə cəhətdən dəyişərək (genişlənərək, xüsusilənərək) daha yeni elmi-texniki, ictimai-siyasi məzmunlu terminoloji mənə ifadə edir. Bu terminoloji mənələrdə metaforikləşmə də var və bu yolla terminoloji sistem zənginləşir. Məsələn, “*mərkəz*” sözünün terminə doğru inkişafını izləyək. Ərəb mənşəli bu söz fizika, riyaziyyat kimi elmlərdə fiqurda hər hansı oxların, xətlərin kəsişdiyi nöqtə, bir cisimdə hər hansı nisbətlərin toplaşdığı nöqtə kimi təyin olunur. *Təzyiq mərkəzi*, *dairənin mərkəzi*, *simmetriya mərkəzi*, *ellipsin mərkəzi* və s. *Mərkəz* termini digər sahələrdə də işlənir, hər hansı bir şeyin ortası, orta hissəsi anlamını verir. Məsələn, şəhərin mərkəzi; hər hansı bir işin, idarənin mərkəzləşdiyi yer: Mərkəzə, rayona getmək; hər hansı bir yer, ölkə və s. üçün inzibati, sənaye, mədəni və b. cəhətdən əhəmiyyəti olan şəhər, böyük yaşayış məntəqəsi: inzibati mərkəz; hər hansı bir işi idarə edən ali rəhbərlik orqanı: mərkəzin göstərişi; müəyyən işlə məşğul olan bəzi idarə və ya şöbə adlarının tərkibində işlənən söz: televiziya mərkəzi, elmi-informasiya mərkəzi; fiziologiya elmində: orqanizmin bu və ya başqa vəzifəsini tənzim edən sinir hüceyrə-

¹ Qısa izahlı iqtisadi terminlər. Bakı: Nurlan, 2005, s.61.

² Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Elm, 2002, s. 29.

ləri qrupu: hərəkət mərkəzi, tənəffüs mərkəzi¹.

Termin bədii mühitdə obrazlı dona bürünür, sənətkarın əlində üslubi məqsədəuyğunluğa xidmət edir: Dilə xidmət etsəm, bir *vergül* qədər Özümü dünyada xoşbəxt sanaram (E.S.Maqsudov).

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, terminin bədii cəhətdən metaforikləşməsi bir neçə mərhələdən keçir. I mərhələ – sözün nominativ mənası formalaşır: “*boya*” sözünün I mərhələdəki mənası “rəng maddəsi” mənasıdır. II mərhələdə “*boya*” sözünün mənası “ton, rəng, xasiyyət (rəsmə, təbiətdə və s.)” anlamını alır. III mərhələdə həmin sözün mənası məcaziləşmiş, metaforikləşmiş mənədir. Bu mənə təsviri, nitqi, ahəngi, üslubu canlandıran ifadə vasitəsi olma mənasını verməyə başlamışdır. Məs.; üslubi *boyalar*, realist *boyalar*². Metaforikləşmiş mənədən üslubiyyət elmində müvəffəqiyyətlə istifadə olunur. Elə “üslubi *boyalar*”, “üslubi *rənglər*” ifadələri də ən çox bu elmlə bağlı şərhlərdə işlədilir.

Terminlərin bir çoxu rəmləşir və yeni şəraitdə yeni mənə qazanır. T.Əfəndiyevanın fikrincə, rənz funksiyasında çıxış edən metafor yazıçıya subyekt və obyekt haqqında canlı təsəvvür yaratmağa kömək edir³. Latin mənşəli sürətləndirmə mənasını işlənən “*akselerasiya*” termini tibb elmində uşaq və yeniyetmələrin somatik inkişafının və fizioloji yetişməsinin sürətlənməsi mənasında, bədii üslubda isə bu termin mənfi mənədə rəqəmlərin şişirdilməsini, faizini süni surətdə artırılmasını obrazlı şəkildə ifadə edir. Riyazi termin olan “*dairə*” ümumişləklilik qazanaraq məişət leksikasına, son dövrdə isə konkret riyazi termin çərçivəsindən çıxaraq siyasi termin səviyyəsi də daşıyır. Məs; hökumət *dairələri*, siyasi *dairələr*, nüfuz *dairəsi* və s.

Fəslin *ikinci yarımfəslində* metaforikləşmənin sahə terminologiyasına təsiri araşdırılır. Bir qayda olaraq, bu və ya digər terminin mənasının dəyişdirilməsi isə onun mənə çalarlarından birinə əsaslanır⁴. Mənanın metaforik köçürülməsi vasitəsilə yaranan terminlər interpretativ və koqnitiv funksiya yerinə yetirir. Məsələn, iqtisadi diskursda: 1,33 milyard əhalisi olan Çin «*şok terapiyası*»na uğrasaydı, elə bir xaos yaranardı ki, bəlanın qarşısını almaq qeyri-mümkün olardı, Çin xaosu dünya fəlakətinə çevrilərdi (Səmədzadə Z. Çin qlobal dünya iqtisadiyyatında. Bakı: 2009).

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III cild, Bakı: Elm, 1983, s.299-300

² Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, I cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s. 339

³ Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyəti. Bakı, 1980, s. 100

⁴ Sadıqova S. Göstərilən əsəri, s.71

Pedaqoji diskursda: “*İntellektə gedən yol*”un yolçuları da öz uğurlu nəticələri ilə bizləri sevindirdi. Balaca intellektlərimiz öz adlarını *dərin zəkalariyla “Qızıl onluğ”a* saldılar. Digər iqtisadi, texniki metaforlar da bu üsulla yaranmış və yaranmaqdadır: *açıq qapı, əmtənin həyat dövrüyyəsi, ana müəssisə, qız müəssisə, dolların gəzməsi, qırış*; texniki terminlər - *avtomobil tıxacı, qatarın başı və quyruğu, oksigen balışı, ballast balışı, başmaq*; pedaqoji termin və ifadələr – *ağıllı lövhə, “əqli hücum”, “ideyalar xalısı”, “qəraralar ağacı”, Venn diaqramı, “Kölgə” metaforu*; *publisistikada: “seçkiqabağı marafon”, “beyin axını”, “çirkli pulların yuyulması”* və s. Qeyd edək ki, metaforik köçürmələr məhz tibbi terminologiyaya aktiv surətdə nüfuz etmişdir: *daşlar (böyrək və öd kisəsində), xoruzpipiyi, ikiqarncılı əzələ, dəniz xəstəliyi, deltayabənzər əzələ, təbil çubuqlar(ı), yəhərvari burun, elefantiaz, çəkic, zindan, üzəngi sütunu, türk yəhəri, kor bağırsağ, mərmər sümüklər, Volter siması, daraqşəkilli venalar, kukla gözü, ağ qan, lal ağciyər* və s.

Metaforikləşmə iqtisadiyyat sahəsinə də gün-gündən daha çox sira-yət etməkdədir: *kötük, kök pişik, kölgə iqtisadiyyatı, kölgə təqvim, böyük cib, təmiz əllər doktrinası, tənbal bazar, əl, əl əli yuyar, etiket tapança, şok terapiya, boz dalğa, aylara təzyiq* və s.

Araşdırma təsdiq edir ki, “metafor dilin leksik və frazeoloji inventarının artırılmasının ən çox yayılmış üsullarından biridir¹”.

Nəticə hissəsində tədqiqat zamanı əldə edilmiş elmi nəticələr ümumiləşdirilmişdir.

1. Metaforik yaradıcılıq aktı kimi bir çox semantik proseslərin əsasını təşkil edir. Universal dil hadisəsi olan metaforikləşmə onun fəaliyyətinin ayrılmaz xüsusiyyəti, immanent əlamətidir.

2. Azərbaycan dili materialı əsasında aparılmış tədqiqat ümumi dilçilikdə qəbul olunmuş belə bir müddəanı bir daha təsdiq edir ki, metaforikləşmə leksik-semantik söz qrupuna daxil olan vahidlərdə müxtəlif səviyyədə baş verir. Bəzi semantik qruplarda sözlər metaforikləşməyə daha meyilli olur, digərlərində isə bu meyillik aşağı səviyyədə özünü göstərir. Bütün hallarda metaforikləşmə dilin, demək olar ki, bütün leksik tərkibinə sirayət edir.

3. Azərbaycan dilinin materialları əsasında metaforikləşmənin diskursiv təhlili dil sistemində metaforların yaranmasının, hər şeydən əvvəl,

¹ Опарина Е.О. Концептуальная метафора и ее функции в языке (на примере субстантивных метафор). М.: 1990, с.65.

təfəkkür hadisəsi və insan şüurunun əşya və hadisələr arasındakı qarşılıqlı məntiqi əlaqələri dərk etməsi ilə bağlı olduğunu göstərir.

4. Metaforikləşmə prosesi diskursiv səciyyəlidir, dilin nominativ (söz, söz formaları) və konstruktiv vahidləri (söz birləşməsi cümlə, mətn) ilə bağlı olan hadisədir. Adi, normativ cümlələrdən fərqli olaraq, belə cümlələrdə sintaktik biçim metaforikləşdikdə sintaktik qəlib yeniləşir, ifadə tərzində metaforikləşmə vasitələrinin gücü artır.

5. Sahə terminologiyasının baza anlayışlarının adlandırılması üçün daha çox istifadə olunan üsul dilin öz sözlərinin terminə çevrilməsidir. Bu üsul, əslində, metaforikləşmə ilə termin yaradıcılığını əhatə edir.

6. Ümumi mənanın metaforik köçürmələrinə əsaslanan terminyaratma üsulu terminoloji leksikanın tükənməz mənbələrindəndir. Bəzi müasir, elmi obyektlərin metaforik şəkildə adlandırılmasının məhsuldarlığı müxtəlif eimlərin obyektləri və obyekt sistemləri arasında daha geniş analogiyaların aparılması hesabına genişlənilir və bu proses müasir Azərbaycan dilində də aydın müşahidə edilməkdədir.

7. Müasir tədqiqatlarda əsas diqqət evristik xüsusiyyətli ilə müxtəlif müstəvilərdə təfəkkür mexanizmi kimi insanı axtarışa təhrək edən, motivasiya yaradan və idrak fəallığının müsbət nəticəsi olan anlama məmnunluğa səbəb olan metaforik ifadələrin daha yaxşı başa düşülməsi istiqamətində inkişaf edən konseptual və koqnitiv metafor nəzəriyyələrinin təkmilləşməsinə yönəlməlidir.

Tədqiqatın məzmunu çap edilmiş aşağıdakı elmi məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır:

1. Dilin lüğət tərkibinin terminlərlə zənginləşməsində metaforikləşmənin rolu . AMEA Terminologiya komissiyası. Terminologiya məsələləri. Bakı, 2010. s 139-147

2. Azərbaycan dilində metaforikləşmə prosesi. Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. № 4 (75). Bakı, 2010, s.69-75

3. Semantik motivləşmənin linqvistik əsasları. . Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. № 5 (76). Bakı, 2010, s.131-136

4. Söz birləşmələrinin semantik motivləşməsi AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri. № 1, Bakı, 2011, s. 127-142

5. Лингво-культурологические аспекты метафоризации. Практика коммуникативного поведения в социально-гуманитарных исследованиях: материалы II международной-научно-практической

конференции 1-2 декабря 2011 года. Пенза-Сургут-Витебск: научно-издательский центр «Социосфера», s.102-112

6. Azərbaycanca istiqareleşme olayının termin oluşturma funksiyonları. Motiv akademi halkbilimi dergisi. Motiv Academy Folklore Journal. 2011/2, s.32-45

7. Müasir Azərbaycan bədii dilində epitet metaforikləşmə formalarından biri kimi . AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Türkologiya. Beynəlxalq elmi jurnal. № 1. Bakı, 2012, s. 65-76

8. Semantic-motivation (metaphorization) as a way of term formation (the case of Turkic languages) International Conference on European Science and Technology. Materials of the international research and practice conference. Vol. II, Wiesbaden, January, 31 st, 2012, s.127-132

9. Процесс метафоризации в языке эпоса. Языкознание. Институт Языкознания им. А.Байтурсынова Комитет Наука Министерства Образования и Науки Республики Казахстан. № 1 (45). Алматы, 2012, s.156-163

10. Azərbaycan dilində metaforikləşmənin funksiya və tipləri. Dil və ədəbiyyat. Azərbaycan Dillər Universiteti. № 3, Bakı, 2012, s.176-184

11. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə metaforikləşmənin təsiri. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı, BSU, № 1/2013, s.43-48

12. Metaforikləşmənin diskursda rolu. Dilçilik İnstitutunun əsərləri, Bakı, № 3 / 2012, s. 139-147

Метафоризация как фактор обогащения словарного состава языка (на материале азербайджанского языка)

РЕЗЮМЕ

Современное изучение тенденции метафоризации в аспекте соотношения текста и дискурса, образования в данном процессе лексико-терминалогических единиц, развитие возможности полисемии, безусловно, является предметом обогащения словарного состава языка и актуальностью исследуемой темы.

Диссертационная работа посвящена роли метафоризации в обогащении словарного состава языка.

Работа состоит из введения, трёх глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обоснованы выбор темы и актуальность её разработки, определена цель и задачи исследования, отмечены новизна научно-теоретическая и практическая значимость, указаны методы исследования, даны сведения об апробации работы и сформулированы основные положения выносимые на защиту.

В первой главе под названием "Явление метафоризации в языковой системе" делается экскурс в историю изучения метафоризации, определяется сущность процесса метафоризации, исследуется роль лексико-семантических и грамматических групп единиц метафоризации в обогащении словарного состава языка.

Во второй главе под названием "Дискурсивный анализ воздействия метафоризации на словарный состав" исследуется текстообразующие возможности и особенности метафоры как одного из дискурсообразующих факторов. В этой главе также определяются функции и типы метафоризации.

Третья глава диссертации называется "Метафоризация как средство обогащения терминологической системы языка". В этой главе анализируется терминообразующая функция метафоризации в различных сферах на материале азербайджанского языка.

В заключении обобщены основные результаты исследования.

**Metaphoricality as enriching factor of vocabulary
(on the materials of Azerbaijan language)**

SUMMARY

The dissertation includes introduction , three chapters, conclusion and the list of references.

The introduction covers actuality and novelty of the research, its aim and objectives, as well as theoretical and practical significance. The methods and the structure of the work have also been highlighted here.

The attachment of text and discourse with the metaphoricality, the establishment of lexical-terminological units in this process, an increase of word meanings, an enhancement of polysemy, the enrichment of the vocabulary, the investigation of metaphoricality on the literary works, as well as on the different types of discourse shows the actuality of this work.

The first chapter is called “The metaphoricality event in the language system”. The main point, cause of this event is determined, research history of metaphoricality, metaphor types, lexical-semantic and grammatical group units on the metaphoricality process are investigated in enrichment of the vocabulary .

The second chapter is called "Discourse analysis of metaphoricality on the influence of vocabulary". The enhancement peculiarities of text and discourse of metaphoricality is investigated in the chapter. The using of metaphor everywhere is the main factor of its belonging to the different discourses. Especially this aspect makes actual of using metaphor and metaphoricality. The function and types are determined in the second section of this chapter.

Finally, the third chapter of the dissertation Ms called "Metaphoricality as enrichment factor of terminological system". The term function of metaphoricality, the influence of sphere terminology is investigated on the materials of Azerbaijan language.

The conclusion of the dissertation summarizes main findings and results of the research.

На правах рукописи

ФЛОРА ИСМАИЛ ГЫЗЫ ОСМАНОВА

**МЕТАФОРИЗАЦИЯ КАК ФАКТОР ОБОГАЩЕНИЯ
СЛОВАРНОГО СОСТАВА ЯЗЫКА
(на материале азербайджанского языка)**

5704.01 – Теория языка

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание учёной степени доктора
философии по филологии

БАКУ - 2014